

“לא באנו להישאר” – מהגרי עבודה, מאפריקה לישראל ובחזרה

גליה צבר

תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, ההוצאה לאור ע"ש חיים רובין, 2008. 291 עמודים.

ספרה המרתק של גליה צבר הוא תרומה חשובה לחקר מימדים מרכזיים, בעיקר פנומנולוגיים, של הגירת העבודה, לא רק בישראל אלא בעולם. הספר מסרטט ובוחר את הדינמיקה של קהילת מהגרי העבודה האפריקאים בישראל, ומספק תמונה עשירה ומעמיקה של חיי אותם מהגרים ושל יחסיהם המורכבים עם חברות המוצא ועם החברה הישראלית. מתוך סיפורי החיים של המהגרים שצבר מציגה ומנתחת עולות תובנות מאלפות אודות האופי המורכב והרב-מימדי של תופעת ההגירה העכשווית בכלל, והגירת העבודה בפרט. הסיפורים שהמהגרים מספרים חושפים קשיים, מצוקות ולחצים שנאלצו להתמודד איתם בישראל; אך הם גם חושפים חיים תוססים, חוויות מעשירות, צבירת משאבים חברתיים ונסיונות פחות או יותר מוצלחים להשתחרר ממנגנוני דיכוי, בעיקר משפחתיים ומגדריים.

סוגיה אנליטית מרכזית, העוברת כחוט השני לאורך כל הספר, היא המתח הדיאלקטי שמתהווה בין דפוסי תרבותיים ופרקטיקות חברתיות שהמהגרים מביאים איתם מ"הבית", לבין התנאים החברתיים שבתוכם הם מנהלים את חייהם בישראל. מתח זה מתגלה ככוח מרכזי שמכונן את דפוסי הפעולה החברתית, את התפיסות ואת הזהויות של המהגרים כיחידים, וכך את דפוסי ההתארגנות של הקהילה. הספר מראה שאותה דיאלקטיקה בין שינוי והמשכיות באה לידי ביטוי בהיבטים שונים של חיי המהגרים, כגון פרקטיקות ואמונות דתיות, תפיסות ודפוסי פעולה בנוגע ליחסי מגדר ומשפחה, זהויות קולקטיביות וזהויות אישיות. זאת ועוד, כפי שבא לידי ביטוי בראיונות שצבר ערכה בגאנה עם מהגרים שחזרו "הביתה", אותו מתח דיאלקטי ממשיך להיות מרכיב יסודי בחוויית החיים שלהם גם לאחר חזרתם. כך החזרה הביתה מתגלה כמובנים שונים כהגירה חדשה. הניתוח המורכב של צבר מצטרף, אפוא, לגישות עדכניות בחקר הפנומנולוגיה של ההגירה שמציגות חלופה לגישות פשטניות, הבוחנות את היחסים בין מהגרים לבין חברתם החדשה במונחים ליניאריים של שילוב לעומת בידול.

בספר ארבעה שערים, כל אחד מהם מתמקד בשלב אחר במעגל החיים של קהילת מהגרי העבודה האפריקאים בישראל. השער הראשון מציג את המסגרת הכללית של הספר ומתייחס לספרות העוסקת בהגירה ובהגירת עבודה בעולם, ולספרות העוסקת בתופעת הגירת העבודה בישראל. כמו כן מוצגת בשער זה סקירה של כמה

מהמאפיינים המרכזיים של דפוסי ההגירה מאפריקה לעולם העשיר, תוך שימת דגש על התהוות עקרונות תרבותיים ואופני פעולה ממוסדים הקשורים להגירה, מה שניתן לכנות תרבות ההגירה האפריקאית. כפי שצבר מציינת, דפוסים ופרקטיקות אלה של תרבות ההגירה האפריקאית, שלחלק מהם יש היסטוריה ארוכה למדי, היוו יסוד חשוב בתהליך הצמיחה והמיסוד של קהילת מהגרי העבודה מאפריקה בישראל, לרבות החשיבות המרכזית של הכנסיות כתשתית ארגונית וכבסיס לכינון זהויות, הן ברמת היחידים והן ברמת הקהילה.

השער השני מציג כמה סוגיות חשובות בחיי המהגרים בתקופת "תור הזהב" של הקהילה, כשהמהגרים ניהלו בתל-אביב חיים תוססים והיו באופן יחסי מוגנים מאיום הגירוש. פרק אחד דן לעומק בכנסיות האפריקאיות שצמחו בדרום תל-אביב ובמשמעותן בחיי הקהילה ובחיי היחידים. פרק נוסף מתמקד ברמת היחיד, ובעיקר בתפיסות ובפרקטיקות הנוגעות ליחסי מגדר בתוך המסגרת המשפחתית ומחוצה לה. הפרק האחרון בשער עוסק ביחסים רבי-המתח בין המהגרים לבין משפחתם ב"בית". בשלושת הפרקים עולה בבהירות המתח הדיאלקטי שמתהווה במצב ההגירה בין קודים תרבותיים, פרקטיקות וזהויות שהמהגרים מביאים מארץ מוצאם לבין התנאים שהם פוגשים בארץ היעד. לדוגמה, בתפיסות אודות יחסי מגדר המתהוות בקרב מהגרות ומהגרים כאחד, ניתן לראות מתח בין שינוי להמשכיות, וכן בין דפוסים היררכיים ויחסי כוח ברורים וחד-משמעיים לבין הנסיונות של הנשים לקבוע כללים חדשים, שוויוניים יותר. מתח דיאלקטי זה בא לידי ביטוי בעמדות האמביוולנטיות שהמהגרות והמהגרים מבטאים כלפי מה שהם רואים כיחסים שוויוניים בין נשים וגברים בישראל. אלה הם דפוסים של יחסים מגדריים שוויוניים, הנתפסים כמאיימים וכלא-טבעיים כאחד, אך גם כמעוררים השתאות והערכה וכמודל לחיקוי. כך גם לגבי נושאים הנוגעים לזהויות אישיות ומשפחתיות ולמחויבות היחיד למשפחה. כאן עולה אצל מהגרי העבודה המתח בין עקרונות של אוטונומיה של היחיד והמשפחה הגרעינית שהם מייחסים לחברה הישראלית המודרנית, לבין דפוסים מסורתיים של מחויבות כובלת וחונקת למשפחה המורחבת, כפי שנדרש בחברות המוצא שלהם. מתח זה מתגלם באופן ממשי ביותר בניסיונותיהם של המהגרים להרהר ולערער על התביעות הבלתי פוסקות של בני משפחותיהם באפריקה לקבל מהם סיוע כלכלי, תביעות שפוגעות בשאיפותיהם לצבור משאבים כלכליים.

השער השלישי דן בקריסת הקהילה, כפועל יוצא של מדיניות הגירוש ההמוני של מדינת ישראל. לאחר שנים של הצהרות על הכוונה לגרש את מהגרי העבודה הבלתי מתועדים, אך ללא יישום של ממש, בשנת 2003 החלה מדינת ישראל להפעיל מדיניות תקיפה של גירוש המוני, שהפגיעה רבים בעילותה. הפרקים בשער הזה מתארים את נסיונות הקהילה ויחידים בתוכה להתמודד עם המצב החדש, וחושפים את המצוקות,

את הפחד ואת תחושת ההתפוררות הנובעים מהחיים תחת איום המעצרים והגירוש, שלעיתים לבשו צורות אלימות למדיי. בהקשר זה, חלק מהמהגרים המצוטטים מביעים את אכזבתם ואת מחאתם כלפי מדיניות הגירוש ואופייה האלים, ומבטאים בכך הבנה עמוקה של הצביון האתנו-לאומי המדיר של משטר ההגירה הישראלי. השער הרביעי מציג את המפגש המחודש של החוקרת עם המהגרים שחזרו לארצם. זהו ללא ספק החלק החדשני ביותר של הספר, לא רק בנוגע לחקר הגירת העבודה בישראל אלא גם ביחס לספרות הכללית של חקר ההגירה בימינו. אומנם בקרב רוב החוקרים בתחום יש הכרה בחשיבותו של ניתוח תהליכים של חזרת מהגרים לארצם, מעטים יחסית המחקרים שבוחנים בחינה אמפירית מעמיקה מנקודת ראות סוציולוגית-אנתרופולוגית את קורות המהגרים החוזרים "הביתה". הפרקים בשער הזה מציגים בעוצמה רבה את המורכבות של אותה חזרה, שהיא בעצם תהליך של הגירה מחדש על כל המשתמע מכך. בשער מוצגים ראיונות שבהם עולות באורח רטרוספקטיבי החוויות שהיו למהגרים בזמן שהותם בישראל ואת האופנים שבהם הם תופסים את החברה הישראלית ואת הישראלים, בדרך כלל תוך כדי השוואה למה שהם רואים וחווים בחברתם הישנה-חדשה – גאנה. כמו כן עולים בראיונות הקשיים שהם צריכים להתמודד איתם עם חזרתם, כמו ההכרה בכך שההון החברתי והתרבותי שהם צברו במהלך שהייתם בישראל לא תמיד רלוונטי בהקשר החברתי החדש. אותו מתח דיאלקטי בין המטען האפריקאי לבין המצב הישראלי, ששיחק תפקיד כה מרכזי בעיצוב חייהם כמהגרי עבודה בישראל, ממשיך לשחק תפקיד מפתח בחייהם כמהגרים חוזרים בגאנה, אך כעת במהופך. הם בוחנים את התנסויותיהם, ואת הדפוסים התרבותיים ואת הפרקטיקות החברתיות שהם פוגשים בגאנה לנוכח הדור-שיח עם הדפוסים והפרקטיקות שהם פיתחו, כיחידים וכקהילה, בישראל. מעבר לטיפולוגיה שצבר מנסה לבנות בין טיפוסים שונים של שילוב מחדש של החוזרים לגאנה – על פי הצלחתם בשילוב מחדש – עולה מסקנה ברורה שחזרה "הביתה" היא הגירה לכל דבר, וככזו היא צריכה להיחקר.

כאמור, הספר מציג התבוננות מעמיקה ומרתקת בחוויות החיים של מהגרי העבודה מאפריקה בישראל. הוא בוחן תהליכים של צמיחה ובנייה של קהילת מהגרים מודרניים, וכן את תהליך קריסתה כתוצאה ממדיניות הגירוש. בנוסף, וזו לדעתי התרומה החשובה ביותר של הספר, הוא מציע לקורא מבט עשיר בפנומנולוגיה של הגירת העבודה. אכן, מטרה מרכזית של גליה צבר במחקרה הייתה להביא את קולם של המהגרים באמצעות הצגת סיפורי חייהם. מכאן בחירתה המודעת, שהיא מתודולוגית ותיאורטית כאחד, לכלול בספר ציטוטים ישירים ארוכים מאוד של דברי המרואיינים. אין ספק שציטוטים אלה מעשירים את הספר, ומהווים צוהר חשוב אל התפיסות, החוויות והתבוננות של המהגרים על עצמם, על החברה הישראלית ועל

סוקרים ספרים

חברות המוצא שלהם. עם זאת, נראה לי שבחלקים מסוימים של הספר, ובעיקר בשער הרביעי, האיזון בין קולם הישיר של המרואיינים לבין קולה הבוחן והמנתח של החוקרת מופר במידת מה. באותם חלקים היה חסר לי קולה של החוקרת כמפרשת את דברי המרואיינים, וכחושפת ומאירה את מה שלא אמרו במפורש, את מה שעולה ומופיע רק באמצעות כלים אנליטיים שהחוקרת אמורה להפעיל. נראה לי שתפקיד פעיל יותר מצד החוקרת בפרשנות של החומר האמפירי היה מוסיף עוד יותר לתרומה הגדולה של הספר. בכל מקרה, הערה זו אינה גורעת כלל מערכו של ספרה של צבר, והוא תורם תרומה חשובה לחקר הגירת העבודה בישראל ולחקר ההגירה בכלל. כל מי שמתעניין בנושאים אלה, וכל מי שמתעניין בדינמיקה של החברה הישראלית בכלל, ושל קבוצות "שקופות" בתוכה בפרט, ימצא בספר מקור מרתק ועשיר של מידע, ניתוח ותובנות.

זאב רוזנהק